

تخیل شیر در رزم فردوسی و بزم نظامی (داستان بهرام گور در شاهنامه و هفت پیکر)

مریم سعیدی*

دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد رودهن، ایران.

امیر حسین ماحوزی**

استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پیام نور، ایران.

شهین اوجاق علیزاده***

استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد رودهن، ایران.

تاریخ دریافت: ۱۳۹۴/۷/۱۹

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۴/۱۰/۲۰

چکیده

داستان «برداشتن تاج از میان دو شیر» یکی از روایت‌های نمادین است که در اثر جاوید حکیم فردوسی و حکیم نظامی با شباهت‌های فراوان و تفاوتی اندک نقش بسته است. در این مقاله با بهره‌گیری از نظریه «ژیلبر دوران» به بررسی کارکرد تخیل شیر در دو منظومه شاهنامه فردوسی و هفت پیکر نظامی پرداخته شده است. نگاه ژیلبر دوران به اسطوره‌نگاهی ویژه است و کارکردی متفاوت دارد. از نظر او اسطوره‌ها مهم‌ترین تجلی تخیل است و تخیل نیز از تصاویر نمادین تشکیل شده است. در این جستار با استفاده از منظومه‌ها و ساختارهایی که ژیلبر دوران، نظریه‌پرداز بزرگ معاصر، ترتیب داده، تصاویر نمادین داستان «برداشتن تاج از میان دو شیر» و هم‌چنین چگونگی تخیلی که موجب وجود آمدن این تصاویر در ذهن سراینده‌گان شده، شرح شده است.

کلیدواژه‌ها

بهرام گور، شیر، تصاویر نمادین، اسطوره، تخیل.

---

* Maryamsaidi_85@yahoo.com

** Ahmmahoozi@yahoo.com

*** alizade@riau.ac.ir

مقدمه

کار شاعر کیمیاگری است، زیرا «زبان در دست شاعر حقیقی نوعی کیمیاست و از کیمیا به همه چیز می‌توان رسید» (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۲: ۴۴۶) و مهم‌ترین آن بیان شاعرانه است که اثری روح‌بخش بر زندگی ما دارد. شعر، زبان را رشد می‌دهد و بر همین اساس جهان تصویرسازی و خیال‌پردازی فضایی بی‌کران در ذهن شاعر ایجاد می‌کند که موجب خلاقیت، تجلی هنری و کشف و شهود می‌شود. هسته تفکر انسان ریشه در تخیل دارد و تخیل سرچشمه تصاویر شاعرانه می‌شود و شاعر با بکارگیری تصاویری هنرمندانه کلامش را شورآفرین می‌کند. «خیال شاعرانه برآمده از زبانی است که همیشه از زبان معنایی، اندکی بالاتر است» (باشلار، ۱۳۹۲: ۲۷) و به همین دلیل «تصویر هم فرزند نگرش و عاطفه است و هم وظیفه مجسم ساختن محتوای عاطفی و احساسی و فکری تجربه شاعران را بر دوش می‌کشد» (فتوحی، ۱۳۸۶: ۸۰) و هر روز در حال نو شدن پیش می‌رود، شاعران خلاق در چشمه‌های نو، خیال صیدهایی تازه دارند و از حسّ به سمت دنیای انتزاعی پیش می‌روند و چون تخیل ریشه در تمامی نگرش‌ها، باورها، فرهنگ و اسطوره‌های هر شاعر دارد، این گستره، پایان‌ناپذیر خواهد ماند. در قدیم تصاویر در مقوله علم بیان به انواع تشبیه، استعاره، مجاز و کنایه محدود می‌شد، اما امروزه تصاویری دیگر هم در علم بیان مطرح است «از قبیل اسطوره، سمبل، آرکی تایپ»^۱ (شمیسا، ۱۳۷۴: ۲۱). هم‌چنین می‌توان اغراق و حس‌آمیزی را به آن افزود.

بهره‌گیری از آرای نظریه‌پردازان یکی از روش‌هایی است که در نقد جدید برای تحلیل متون بکار می‌رود. ژیلبر دوران^۲ یکی از کسانی است که در زمینه نقد ادبی بویژه تخیلات ادبی پیشروست. امروزه در حوزه علم تخیل‌شناسی همگان بر نقش ماندگار ژیلبر دوران در انسان‌شناسی تخیل و معنای آن «مجموعه تصاویر و ارتباط تصویری که اصل تفکر انسان خردمند را می‌سازد» (عبّاسی، ۱۳۹۱: ۱۹۸) اقرار دارند. وی مبانی و ساختارهایی را به صورت مشخص ارائه داده است. پژوهش‌گرانی برجسته چون گاستون باشلار^۳، هانری کربن^۴ و کارل گوستاو یونگ^۵ از جمله کسانی بوده‌اند که هر یک در زمینه تخیل فعالیت‌هایی جالب توجه داشته‌اند؛ باشلار توانست ماهیت تخیل را

^۱ Arche type^۲ Gilbert Durand^۳ Gaston Bashlar^۴ Henry Corbin^۵ Carl Gustav Jung

شناسایی کند، هانری کربن نیز جای‌گاه تخیل را متحول کرد و بر این باور بود که تخیل دارای هستی است. ژیلبر دوران پس از آشنایی با تفکرات این دو پژوهش‌گر در عرصه تخیل، توانست نشان دهد که تولیدات تخیل دارای معانی ذاتی است که بازنمایی ما را از جهان تعیین می‌کنند. وی با طبقه‌بندی تخیلات به «منظومه روزانه تخیلات» و «منظومه شبانه تخیلات» به تحلیل کارکردهای تصویری و تخیلی هنرمندان پرداخته است و تمام کوشش وی این بود که «تصاویر را در مجموعه فعالیت‌های انسانی ببیند» (عبّاسی، ۱۳۹۱: ۲۰۱).

فردوسی و نظامی از برجسته‌ترین شاعران در حوزه کاری خود هستند. تاکنون پژوهش‌گرانی بسیار به بیان آرا و افکار این بزرگان پرداخته‌اند و صدها کتاب و مقاله در این زمینه تألیف شده و این خود نشان‌دهنده وسعت اندیشه این دو شاعر برجسته است. هم‌چنین بر پایه نظریه ژیلبر دوران نیز مقاله‌هایی نوشته شده است؛ از جمله: «تحلیل داستان ساداکو و هزار درنای کاغذی» از مصطفی صدیقی، «تحلیل صورت‌های خیالی در شعر پای‌داری بر اساس نقد ادبی جدید» از شریفی ولدانی و شمعی، «ترس از زمان نزد شخصیت‌های روایتی محمود دولت‌آبادی» از علی عبّاسی و عبد‌الرسول شاکری و «نمادهای منظومه روزانه و شبانه در شعر حافظ» از امیرحسین ماحوزی، اما تاکنون به بررسی تطبیقی تخیل شیر در داستانی مشترک از دو شاعر برجسته از این منظر پرداخته نشده است و این می‌تواند تازگی این پژوهش باشد. منبع اصلی کار این جستار، ساختارهای نظام تخیل از منظر ژیلبر دوران، اثر علی عبّاسی است.

با توجه به این که تخیل فردوسی در سرودن و تصویرسازی داستان‌های رزمی و تخیل نظامی نیز در سرودن و تصویرپردازی داستان‌های بزمی بی‌نظیر است؛ ضمن تحلیل تصاویر بکار رفته، سعی شده به این دو پرسش اساسی پاسخ داده شود. ۱- آیا شاخصه‌های هر دو منظومه روزانه و شبانه در این داستان بررسی‌پذیر است؟ ۲- تخیل این دو شاعر در به تصویر کشیدن این داستان بیش‌تر با چه تصاویری نمود یافته است؟

نگاهی به نظریه ژیلبر دوران

نظریه ژیلبردوران بر مثلث اسطوره‌شناسی، مردم‌شناسی و تخیل استوار است. «اسطوره‌ها در اندیشه ژیلبر دوران نقشی مهم ایفا می‌کند، زیرا مهم‌ترین تجلی تخیل در زبان اسطوره‌هاست ... اسطوره با حضور زبان روایی، متجسم‌ترین شکل تخیلی نیز محسوب می‌شود» (نامورمطلق، ۱۳۹۲: ۳۲-۳۳). از نظر وی اسطوره، تخیل و نماد قلمروییست که می‌تواند با زمان و مرگ به مبارزه برخیزد. اسطوره با تبدیل زمان

تاریخی به زمان تخیلی، راه را برای غلبه بر زمان و مرگ هموار می‌سازد. رابطه انسان با پدیده زمان و گذر آن رابطه‌ای ظریف و حسّاس است و به مرور تغییر می‌یابد، هرچه به پیری نزدیک‌تر می‌شود این رابطه بیش‌تر خصمانه و کینه‌جویانه می‌شود هم‌راه با نوعی حسّ مغلوبیت، اما همین زمان برای شاعران سرچشمه الهام و تخیل می‌شود. ژیلبر دوران با تأکید بر نظر اسطوره‌شناسان اثبات می‌کند که زمان در نزد انسان‌های نخستین چهره‌ای منفی دارد. انسان همواره برای مبارزه با گذشت زمان که موجب درد و رنج و در پایان مرگ و نیستی می‌شود، آثاری علیه مرگ و زوال آفریده است. «گورهای انسان ریشه دارد» (آرمسترانگ، ۱۳۹۰: ۲). در ایران این تفکر می‌تواند ریشه در زروانیسمی عمیق که بر تار و پود این فرهنگ تنیده است و تاکنون ادامه دارد، بررسی‌پذیر باشد. بر همین اساس ژیلبر دوران از دو منظومه ساختاری سخن بمیان آورده است؛ منظومه روزانه تخیلات و منظومه شبانه تخیلات. در حقیقت در هر یک از این دو خوشه، گروهی از تصاویر وجود دارد که از یک تخیل مشترک و همانند بهره برده است. منظومه روزانه تخیلات خود به دو بخش تقسیم می‌شود؛ نمادها با ارزش‌گذاری منفی و نمادها با ارزش‌گذاری مثبت. «هر دو نماد (منفی و مثبت) صورت‌های زمان را نشان می‌دهند، بدین معنا که انسان بطور ناخودآگاه گذر زمان را حسّ می‌کند. با گذر زمان او خود را به مرگ نزدیک‌تر می‌بیند. پس به نوعی تصاویر و نمادها با ارزش‌گذاری منفی در ذهن او ظاهر می‌شود که در پشت این نمادها ترس پنهان شده است. این ترس، ترس از مرگ و یا به عبارتی دیگر ترس از گذر زمان است» (عبّاسی، ۱۳۹۰: ۸۳). تصاویر نمادها با ارزش‌گذاری منفی به سه صورت نمادهای ریخت حیوانی، نمادهای ریخت تاریکی و نمادهای ریخت سقوطی^[۱] نمایان می‌شود. به نظر وی ذهن به‌صورت خودکار برای مقابله با مرگ و فرار از زمان تصاویری دیگر خلق می‌کند: نمادها با ارزش‌گذاری مثبت که به سه صورت نمادهای ریخت جداکننده، نمادهای ریخت روشنایی و نمادهای ریخت عروجی،^[۲] بروز می‌یابد. بر همین اساس منظومه روزانه تخیلات، منظومه‌ای است دیالکتیکی، دارای قطب‌های متضاد که شامل تصاویر ترسناک (ارزش‌گذاری منفی) و غیرترسناک (ارزش‌گذاری مثبت) است. در منظومه شبانه تخیلات تمامی شکل‌های زمان بار دیگر تکرار می‌شود، اما به‌صورت تلطیف شده و تولید ترس نمی‌کنند. منظومه شبانه برعکس منظومه روزانه عملی قهرمانانه نیست.

بحث و بررسی

از مجموعه الگوی پیش‌نهادی ژیلبر دوران مبنی بر ساختارهای تخیلات می‌توان منظومه روزانه تخیلات را بر روی داستان بهرام گور در شاهنامه فردوسی و هفت پیکر نظامی در بخش «برداشتن تاج از میان دو شیر» بررسی کرد. در این بخش از داستان بهرام گور به دلیل ماهیت ذاتی و قطب‌های متضاد نهفته در شعر فارسی و بنیان شاهنامه و دو قطبی بودن نبرد خیر و شر، نور و ظلمت و پیروزی و شکست که ماهیت این بخش داستان نیز هست، براحتی می‌توان انواع ریخت‌های این بخش را در تصویرسازی‌های دو شاعر بررسی کرد. این تصاویر در بیش‌تر صورت‌های بیانی و آرایه‌های ادبی و کارکردهای زبانی دیگر و واژگان هر شاعر نشان‌دهنده تصاویر روشن و یا بسیار پیچیده خواهد بود و سبب تفاوت‌های شاعرانه هر یک می‌شود. زیرا «مجموعه این تصویرهای حاصل از انواع خیال در دیوان هر شاعری کم و بیش گزارش‌گر لحظه‌هایی است که با درون و جهان درونی او سروکار دارد» (شفیعی کدکنی، ۱۳۷۸: ۲۵۰).

بهرام گور و ماجرای شیر در شاهنامه و هفت پیکر

داستان بهرام گور هم‌چون بیش‌تر داستان‌های تاریخی هم جنبه تاریخی و هم جنبه اسطوره‌ای و حماسی دارد. بهرام پنجم ساسانی، یکی از پادشاهان برجسته سلسله ساسانی است که شخصیتش در هاله‌ای از افسانه‌ها پیچیده شده است. «کارها و رخ‌دادهایی را به او نسبت داده‌اند که به لحاظ تاریخی محل شبهه است. در طول تاریخ گروهی در جای‌گاه تاریخ‌نویس به زندگی و شخصیت او نگریسته‌اند و گروهی نیز داستان او را دست‌مایه شعری و هنری خود قرار داده‌اند» (حسن‌زاده دستجردی، ۱۳۹۱: ۱۲۸).

داستان بهرام گور در شاهنامه، داستان شخصیتی کاملاً پرداخته شده است که در برگیرنده تمام صفات بخشندگی، خوش‌باشی، دادگری در مملکت‌داری و جوان‌مردی نسبت به رعایا و رفتار پسندیده با اسیران است، هم‌راه با تهور و زورمندی و زیرکی در کارزار و شکار، و حتا کشورگشایی. از آن‌جا که جز حُسن، صفتی دیگر به او نسبت داده نشده و تمام زندگیش سرمشق مردمان و راه‌نمای ایشان بوده، او را می‌توانیم ابرمردی آرمانی در شاهنامه بدانیم. فردوسی دوران پادشاهی بهرام را بسیار مفصل بیان کرده است و علاوه بر بخش مربوط به پادشاهی پدر بهرام، یزدگرد اول، که در آن از تولد، کودکی و نوجوانی پسر یاد می‌شود، در داستان‌های شروع پادشاهی بهرام (چو بر تخت بنشست بهرام گور/ به شاهی بر او آفرین خواند هور) تا زمان مرگ وی در حدود ۲۵۹۰ بیت را به این شخصیت اختصاص داده است، اما همه این بیت‌ها از زمان

کودکی بهرام که در بخش پادشاهی یزدگرد اول هم آمده در حدود ۳۲۷۰ بیت است که در مقایسه با حدود پنجاه هزار بیت شاهنامه چیزی حدود ۵ درصد آن را می‌توان مربوط به داستان بهرام در این اثر عظیم دانست. داستان‌ها و حکایت‌های کوتاه و نیمه بلند بهرام همه در یک روال خطی چیده شده است و به ترتیب از تولد، کودکی، جوانی تا پادشاهی طولانی مدت و در نهایت مرگ وی را شامل می‌شود. فردوسی تمامی صفات نیک مورد نظر خود را یک‌جا در بهرام، در جای‌گاه پادشاهی تاریخی و نه اساطیری، جمع کرده است و می‌توان گفت بهرام از برجسته‌ترین شخصیت‌های مورد التفات این حکیم اندیش‌مند است؛ هرچند از فریدون و جمشید هم تا حدی زیاد ستایش شده است. بهرام هویتی تاریخی در شاهنامه دارد که برتری او را دوچندان می‌کند. حتا ضعف‌هایی را که شاعر برای رستم یا اسفندیار، بزرگ قهرمان شاهنامه و همتای او، قائل شده است، در این شخصیت آرمانی خود نمی‌گنجانند. از طرفی دیگر بهرام گور، این چهره تاریخی - اسطوره‌ای برای برجسته‌ترین شاعر داستان‌سرا، یعنی نظامی آن قدر اهمیت داشته که یکی از پنج گنج خویش را به وی اختصاص داده است. هفت پیکر حکیم نظامی، در برگیرنده داستان بهرام گور از زمان تولد بهرام تا ناپدید شدن او در غار است. شاه بهرامی که نظامی وصف می‌کند، چهره‌ای کاملاً مقدس است. یکی از دلایلی که بهرام «در خاطره ایرانیان از آن چنان هاله‌ای مقدس برخوردار است که هفت سده پس از آن به شخص اول سروده نظامی بدل می‌شود، بی‌گمان به دلیل پیروزی بر هون‌ها در سال ۴۲۷ در مرزهای شرقی امپراتوری در مرز ایران، ترکمنستان و افغانستان کنونی است. این پیروزی اثری پای‌دار بر خاطره‌ها گذاشت، زیرا آخرین پیروزی سپاهیان ایران در رویارویی با یورش‌های دشمنان هولناکشان بود» (بری، ۱۳۸۵: ۷۲).

با بررسی شخصیت بهرام گور در این دو اثر ارزش‌مند رزمی و بزمی می‌توان گفت وی از پادشاهانی است که اگرچه در تاریخ بیش‌تر به خوش‌باشی و خوش‌نوشی معروف است، در ادبیات فارسی نمادی از پادشاهی مقتدر است. اقتداری که در بهرام گور کاملاً مشهود است و می‌دانیم که «از نیرومندترین انگیزه‌های بشری که کم و بیش در وجود هر انسانی یافت می‌شود، قدرت و عشق به آن است» (راسل، ۱۳۷۶: ۳۰).

پس از درگذشت یزدگرد، بنابر قانون جانشینی، نشستن بر تخت شاهی حق بهرام بود، اما بزرگان کشور به دلیل رفتارهای ظاهراً نادرست پدر بهرام - یزدگرد بزه‌گر - سوگند یاد کردند که:

نخواهیم بر تخت از این تخمه کس ز خاکش به یزدان بنالیم و بس
(فردوسی، ۱۳۸۱: ۳۸۱/۶)

و به جای او خسرو نامی را بر تخت نشانند. هنگامی که بهرام از این ماجرا باخبر می‌شود، دچار نوعی ضعف از «ترس تهاجمی» می‌شود. «انسانی که گرفتار ترس تهاجمی است یک‌سره طالب قدرت است، آن هم قدرت تام، زیرا در قاموس او قدرت تقسیم شده معنی ندارد» (اشپیریر، ۱۳۶۳: ۶۸). در حقیقت بهرام سه ویژگی اصلی شاهی را داراست:

شهنشاه بهرام گور ایدرست که با فرّه و برز و با لشکرست
(همان: ۳۹۶)

هم دارای فرّ است، هم نشان پهلوانی و هم ثروت. به همین دلیل پادشاهی را حقّ خود می‌داند، برای باز پس‌گیری آن به کمک نعمان بن منذر به مبارزه می‌پردازد، اما بزرگان دربار که تنظیم‌کننده افکار و هنجارهای اجتماعی هستند در برابر بهرام گور پایه‌های قدرت خود را متزلزل می‌بینند، زیرا طبقه حاکم «تصمیم می‌گیرد که کدام گونه فکر و احساس به سطح آگاهی اجتماعی برسد و کدام یک به صورت ناهشیار باقی بماند» (فروم، ۱۳۷۹: ۱۱۹). این عقیده در حقیقت بخشی از ناخودآگاه اجتماعی^{۱۳} است که سرکوب و پس رانده شده و در میان افراد جامعه مشترک است. به همین دلیل سعی دارند تاج را بر سر شخصی دیگر بگذارند، اما بهرام با آگاهی از این‌که بزرگان کشور مشروعیت حکومت وی را نخواهند پذیرفت، دست به اقدامی نمادین می‌زند و پیش‌نهاد برداشتن تاج را از میان دو شیر می‌دهد. این داستان در شاهنامه چاپ خالقی مطلق در جلد ۶ و از ابیات ۶۵۱ تا ۶۸۰ و در هفت پیکر نظامی به تصحیح وحید دستگردی از ابیات ۱۲۵۹ تا ۱۲۸۶ بیان شده است.

پرسش این است که چرا در تخیل سرایندگان این داستان، بهرام باید با شیر بجنگد و چرا بهرام نباید بطور مستقیم با کسی که جای او را گرفته است (خسرو) به مبارزه برخیزد و چرا در تخیل شاعران بدست آوردن تاج محتاج مبارزه با شیران است. از منظر منظومه روزانه، قهرمانان «هرگز سرنوشت محتوم را نمی‌پذیرند و به عکس به مقابله با آن برمی‌خیزند و سعی می‌کنند این سرنوشت را مغلوب کنند. آن‌ها قهرمانانی از پیش باخته نیستند» (عبّاسی، ۱۳۹۰: ۱۵۲).

در نتیجه بهرام برای رسیدن به پیروزی به میدان می‌رود. به نظر ژیلبر دوران «تخیل در کلیتش شامل کوشش انسان برای ایجاد کردن امیدی پای‌دار، نسبت به جهان عینی مرگ و بر ضدّ جهان عینی مرگ است و این انگیزه ژرف همه نمادهاست» (همان: ۸۱) و نیز گفته شد که ترس از زمان و ترس از مرگ خود را به سه صورت نشان می‌دهد. در این داستان آن‌چه برجسته است ریخت حیوانی است. بهرام می‌داند برای

بقایش باید به حقّ مسلّم خود یعنی پادشاهی برسد؛ در نتیجه او باید با شیر که نمادی از گذر زمان و مرگ است به مبارزه برخیزد و بر آن غلبه کند. تمام حیوان‌هایی که در انسان ایجاد ترس می‌کنند، نشان از ترس انسان از گذر زمان دارند. در حقیقت نبرد بهرام با شیران، نبردی با زمان و مرگ است. در جدول پیش‌رو بیت‌هایی آمده است که مختص نمادهایی با ارزش‌گذاری منفی و نمادهایی با ارزش‌گذاری مثبت است:

نمادهای با ارزش‌گذاری منفی

شاهنامه	همی‌رفت با گرزّه گاوروی / چو دیدند شیران پرخاش جوی (فردوسی، ۱۳۸۸، ۴۱۱/۶)	نمادهای ریخت حیوانی و تصاویر آشوب‌ناک (کائوتیک) ^۱
هفت پیکر	تاج زر در میان شیر سیاه / چون به کام دو اژدها یک ماه (نظامی، ۱۳۸۸: ۹۷) می‌زدند آن دو شیر کینه سگال / بر زمین چون دو اژدها دنبال (همان) در کمر چست کرد عطف قبا / در دم شیر شد چو باد صبا (همان: ۹۸) بانگ برزد به تند شیران زود / وز میان دو شیر تاج ربود (همان) حمله بردند چون تنومندان / دشنه در دست و تیغ در دندان (همان)	
شاهنامه	بزد بر سرش گرز بهرام گرد / ز چشمش همی روشنایی ببرد (همان: ۴۱۱) بر دیگر آمد بزد بر سرش / فرو ریخت از دیده خون از برش (همان)	نمادهای ریخت تاریکی
هفت پیکر	تاج زر در میان شیر سیاه / چون به کام دو اژدها یک ماه (همان: ۹۷)	
شاهنامه	ببردند شیران جنگی کشان / کشنده شد از بیم چون بی‌هشان (فردوسی، ۱۳۸۸، ۴۱۰/۶) بر دیگر آمد بزد بر سرش / فرو ریخت با دیده خون از برش (همان: ۴۱۱)	نمادهای ریخت سقوطی
هفت پیکر	شه به تأدیشان چو رای افگند / سر هر دو به زیر پای افکند (همان: ۹۸)	

نمادهای با ارزش گذاری مثبت

نمادهای جدا کننده	شاهنامه	همی رفت باگرزه گاوروی / چو دیدند شیران پر خاش جوی (فردوسی، ۱۳۸۸، ۴۱۱/۶)
	هفت پیکر	-
	شاهنامه	بزرگان بر او گوهر افشاندند / بر آن تاج نو آفرین خواندند (همان: ۴۱۱) چو بر تخت بنشست بهرام گور / بر او آفرین کرد بهرام و هور (همان: ۴۱۶)
نمادهای روشنایی	هفت پیکر	طالع تخت و پادشاهی او / فرخ آمد ز نیک خواهی او (نظامی، ۱۳۸۸: ۹۸) آفتابی در اوج خویش بلند / در قران با عطاردش پیوند (همان: ۹۹) زهره در ثور و مشتری در قوس / خانه از هر دو گشته چون فردوس (همان) از بسی لعل ریختن با دُر / کشتی بخت شد چو دریا پر (همان)
	شاهنامه	جهان دار بنشست بر تخت عاج / به سر بر نهاد آن دل فروز تاج (فردوسی، ۱۳۸۸، ۴۱۶/۶) نشست تو بر گاه فرخنده باد / یلان جهان پیش تو بنده باد (همان: ۴۱۶)
نمادهای عروج	هفت پیکر	تاج بر سر نهاد و شد بر تخت / بختیاری چنین نماید بخت (نظامی، ۱۳۸۸: ۹۸) شاه چون سربلند عالم گشت / سربلندیش از آسمان بگذشت (همان: ۹۹)

جانوران به سبب کاربرد تخیلی و تمثیلی که دارند، همواره در ادبیات فارسی نقشی پررنگ داشته‌اند. یکی از قدیمی‌ترین و کهن‌ترین روش‌های بکار رفته در ادبیات فارسی، استفاده تمثیلی از حیوانات است. آن‌چه نقش جانوران را در ادبیات بوجود می‌آورد، قوه تخیل انسان و نوعی رفتار خاص است که آن جانور به آن منتسب می‌شود. شیر و اژدها نه تنها در فرهنگ و ادبیات و باورهای ایرانی که در تمام کشورهای دیگر نقشی اساسی در تصویرسازی‌های انسانی مثبت یا منفی ایفا کرده است. «شیر مقتدر، سلطان، نمادی خورشیدی و به غایت درخشان هر چند مظهر قدرت، عقل و عدالت است، اما در عین حال نشانه غایت غرور و خودپرستی است. این همه از او نماد پدر، معلم یا شاهی را می‌سازد که از شدت قدرت می‌درخشد و از نور این درخشش کور شده است. شیر چون خود را حمایت‌گر می‌داند تبدیل به جباری مستبد می‌شود و همین امر نماد شیر را در نوسان دو قطب قرار می‌دهد» (شوالیه، ۱۳۸۵: ۱۱۱/۴). در شاهنامه، فردوسی از شیر هم به شکل مثبت یعنی شجاعت و هم به شکل منفی بهره برده است: در معنای استعاری دشمن (ضحاک) در داستان ضحاک و اسارت آبتین در دام وی: گریزان و از خویشستن گشته سیر برآویخت ناگاه در دام شیر (فردوسی، ۱۳۸۸: ۶۲/۱)

در مفهوم پرخاش و خشم صفتی که به رخس می‌دهد:

چو آمد جهان جوی را خفته دید همان رخس چون شیر آشفته دید
(همان: ۲۶/۲)

فردوسی در این ابیات از وجه منفی شیر استفاده کرده است. این در حالی است که در بیت‌هایی دیگر بخصوص آن جایی که از پهلوانان به عنوان نرّه شیران نام می‌برد به صورت مثبت از شیر بهره می‌برد:

گزین کرد از آن مهتران هفت مرد   دلیران و شیران روز نبرد
(همان: ۱۸۳۶)

بدو گفت کای خسرو شیرفش   به مردی مگردان سر خویش گش
(همان: ۶۳)

نمادهای شیر

نماد شیر از جمله نشانه‌های کهن سرزمین ایران است. «سابقه تصویرگری شیر در هنر ایران به عنوان نماد خاص، به پیش از تاریخ عیلام می‌رسد» (بیکرمن، ۱۳۸۴: ۵۷). شیر همواره از مهم‌ترین کهن‌الگوها در میان ایرانیان بشمار آمده است. در ایران شیر که همیشه در کنار پادشاهان بوده است، به صورت نمادی سلطنتی درآمد و نشانه‌ای از شجاعت و قدرت شد. «نیرومندی و ارج‌مندی شیر در سرزمین‌های دیگر نیز او را هم‌سان شهریاران نشانده، از این‌رو شاهانی بسیار نام‌لئو، لوون، اسد، شیر یا ارسلان برخود نهاده‌اند» (کسروی، ۲۵۳۶: ۶). هم‌چنین «شیر مظهر قدرت، توان و نیروست. شیر و اسب هر دو مظهر و نماینده خورشید هستند. صورت گاوی که بر دو شیر فایق آمده و بالای سر او مثلثی است ماه‌نشان، معرف زمستان با روزهای سرد و کوتاه و خورشیدنشان معرف تابستان با روزهای گرم. در آیین میترا گاو مظهر ماه و زمستان، به دست مهر، مظهر خورشید و تابستان کشته می‌شود و در نتیجه نباتات متعدد می‌شوند. خورشید مظهر خداوند و شیر نشانه قدرت و اقتدار هر دو به نوعی با شاهان مربوط بوده‌اند» (یاحقی، ۱۳۷۵: ۲۸۰). این نشانه در ایران به شکل الگوهای متفاوت ظاهر شده و ارتباطی پیوسته با مفهوم طلسم‌گونه این حیوان در حفاظت از عناصر شر دارد. با توجه به این تعاریف از معانی نمادین این حیوان می‌توان تابستان، سلطنت، قدرت و نیروی الهی، محافظ و دورکننده ارواح و شیاطین، صورت فلکی و باروری را نام برد. از طرفی دیگر «جانوران درنده بیابان نشانه‌ای دیگر از نیروهای بدی هستند که قهرمان شاهانه بنابر کهن‌ترین تصویرهای بازمانده از تمدن‌های خاور نزدیک آن‌ها را از پای در می‌آورد. گیل گمش نیز گلوی شیران را در هم می‌فشرد» (بری، ۱۳۸۵: ۷۸).

از سوی دیگر «هریمن در آیین مانی شاه‌زاده تاریکی نامیده می‌شود که این نام و صفت بی‌شبهت به وضعیّت زروان^[۴] در پیش از آفرینش اورمزد و اهریمن نیست. در

سروده‌های مانوی، اهریمن (جهان/تن) در شکل شیر و مار تجسم می‌یابد که بر روح آدمی چیرگی دارد و موجب آلائش آن می‌شود» (اردستانی رستمی، ۱۳۹۳: ۶۶). بنابراین انسان می‌کوشد که شیر عظیم‌الجثه را از کیهان برون افکند و از غلبه بر او به زمان رهایی دست یابد. نبرد رستم و اسفندیار با شیر در هفت‌خان آن دو بیان‌گر چهره اهریمنی شیر است (همان: ۶۷). در نگاره‌های ایرانی دوره هخامنشی و بخشی از دوره ساسانی نیز نبرد شاه با شیر می‌تواند نشان‌دهنده مبارزه دینی این دوره با شیر باشد که نمادی از نقش شیر - انسان زروان است (اکبری مفاخر، ۱۳۸۹: ۲۳۳-۲۳۵).

با توجه به جدول می‌توان دریافت، کاربرد این نمادها در نظامی و فردوسی متفاوت است. داستان بهرام گور از داستان‌های بخش تاریخی است و مربوط به دوره‌ای است که راه را بر هر گونه باور غیر زرتشتی بسته است و به نوعی کشته شدن شیر می‌تواند نمادی از باورهای زروانی آغاز دوره ساسانی باشد. فردوسی در دوره جای‌گیری دین جدید، یعنی دین اسلام است، به همین دلیل به گونه‌ای از بهرام و آیین‌هایش نام می‌برد که برای نودینان باور پذیر است و تضادی ایجاد نمی‌کند و از طرفی شاه - پهلوان خود را چنان برجسته می‌کند که روح زمان او به آن نیاز داشته باشد. نظامی در دوره گستره دین اسلام و حتا پدید آمدن فرقه‌های مختلف است و دین در تمام باورها و فرهنگ مردم رسوب کرده است: چنان که حتا برای فرستادن بهرام به میدان نبرد از کاربرد فتوا استفاده می‌کند که کاملاً منطبق با دین اسلام است:

فتوی آن شد که شیر دل بهرام سوی شیران کند نخست خرام
(نظامی، ۱۳۸۸: ۹۷)

بهرام از دید نظامی پهلوانی است اسطوره‌ای، پهلوانی که در برابر تیغ و خنجر شیران با زور بازو دهان آنان را می‌درد و آنان را از پا می‌اندازد.

در تخیل شاعر شیر درنده با صفت سیاه همراه شده و نکته برجسته این که شاعر بارها شیر را به اژدها تشبیه می‌کند. «شیر گاه در قرابت با اژدها و گاه هم‌ذات با اژدها پنداشته می‌شود» (شوالیه، ۱۳۸۵: ۱۱۵/۴). در حقیقت نبرد بهرام با شیر همان نبرد بهرام با اژدهاست و این دو شیر جلوه‌ای تازه از اژدهاست؛ زیرا «در فرهنگ ایرانی اهریمن در شکل مار تجسم می‌یابد، شیر هم نقش اهریمنی می‌گیرد و نبرد با آن نوعی غلبه بر زمان است» (اردستانی رستمی، ۱۳۹۳: ۶۷). باید دانست شیر و اژدها جزئی از پیکره ایزد زمان است. «تصویر حیوانات تخیلی دو جنبه اصلی از زمان را معرفی می‌کنند: ۱. گذر و حرکت زمان؛ ۲. نابود کردن همه چیز از طریق زمان و تصویر حیوان تخیلی این دو ویژگی را در خود دارد: ۱. حیوان چیزی است که دارای جنب و جوش است، فرار

می‌کند و نمی‌توان او را گرفت؛ ۲. از طرفی حیوان همان چیزی است که می‌درد و پاره می‌کند و در نتیجه می‌کشد» (عبّاسی، ۱۳۹۰: ۸۳).

از طرفی دیگر، قهرمان برای از پای درآوردن شیران باید مجهّز به همان دلیری و شجاعت شیر شود، به همین دلیل نظامی از تعبیر (شیر دل بهرام) استفاده می‌کند. «یکی از ویژگی‌های منظومه روزانه تخیلات این است که قهرمان داستان برای غلبه بر رقیب، غالباً به همان سلاح‌های قطب مخالف مجهّز می‌شود. به نوعی می‌توان گفت خود را از هر گزند مصون [واکسینه] می‌کند و پادزهر آن را بدست می‌آورد» (همان: ۱۵۰).

«مهارت فردوسی در شخصیت‌پردازی با نمایش حالات درونی شخصیت‌ها بی‌نظیر است. در روایت فردوسی منطق داستانی حکم‌فرماست و میان حوادث داستانی و حتّاً بیت‌های داستان با توجّه به ساختار روایی داستان‌ها ارتباط منطقی و زمانی وجود دارد» (حسن‌زاده دستجردی، ۱۳۹۱: ۱۳۹). از همین روی منطق گفت‌وگویی فردوسی بر اساس تداوم حماسه و همراه با ریشه‌های اسطوره‌ای است. به طور مثال در همین داستان درگفت‌وگوهای بهرام با بزرگان در مورد نژاد خود که از نسل جمشید و فریدون است سبب می‌شود تا در این نبرد گرزّه گاوسر رو نماید، از طرف دیگر با توجّه به ریشه‌های اساطیری، این نبرد، نبرد خرد بر خشم است. «گاوهای نر کهن‌ترین نماد خرد هستند که با خرد سوشیانت‌ها برابرند. بنابراین خرد نیز می‌تواند در پیکر گاو که رمز و نمادی از خرد انسانی است جلوه‌گر شود» (اکبری مفاخر، ۱۳۹۲: ۱۲۱). نمونه آن، مرگ گاو برمایه و چیرگی اهریمنی ضحاک است و در نهایت این گرزّه گاوسر است که با کوبیده شدن بر سر ضحاک دوباره حاکمیت خرد را اعلام می‌کند. «گاو برمایه علاوه بر انتقال فره جمشید به فریدون خویش‌کاری انتقال خرد جمشید به فریدون را نیز عهده‌دار است» (همان: ۱۲۷). که از طریق شیرِ گاو به فریدون منتقل می‌شود. بهرام نمونه پادشاهان آرمانی بخش شبه تاریخی در شاهنامه است، وی با داشتن گرزّه گاوسر که نمادی از خرد است، همان نقشی را برعهده دارد که نیایش فریدون دارد. همان‌طور که فریدون با گرز گاوسر نابودکننده بدی و تباهی و بی‌خردی است، وی نیز با زدن گرز بر سر شیر که نمادی از شاهی گذشته است و برداشتن تاج که از نمادهای قدرت است، بر تخت می‌نشیند تا بدین‌سان بتواند دوران خرد فریدونی را آشکار کند. بنابر تفسیر مایکل بری، «سلاح بهرام همانند سلاح ایندراست: گرز که سانسکریت آن را واجره، زبان اوستا در ایران وازره و فارسی جدید گرز می‌نامد. چماقی گاو سر می‌شود که خود تجسّم خداست، زیرا دشمن را هلاک می‌کند» (بری، ۱۳۸۵: ۹۲-۹۳).

در نگاره‌های ایرانی می‌توان نبرد شیر را با شاه در جای‌گاه نماد اهریمن مشاهده کرد. «در یکی از مهرهای داریوش یکم هخامنشی (۵۲۱-۴۸۶ ق. م) اهورامزدا و داریوش همراه با دو شیر بزرگ و کوچک به تصویر کشیده شده‌اند. شیر کوچک در زیر دست و پای اسب داریوش افتاده و شیر بزرگ همانند انسانی بر روی دو پا مورد حمله داریوش قرار گرفته است. با حضور اهورامزدا در این تصویر، شیر بزرگ نماد اهریمن و شیر کوچک نماد شاهی است که داریوش آن را کشته است. در نگاره‌ای دیگر شاپور دوم ساسانی (۳۰۹-۳۷۹ م) سوار بر اسب نشان داده شده، در حالی که شیری در زیر دست و پای او افتاده و شاپور نیز سوار بر اسب با تیر و کمان بر شیری ایستاده حمله کرده است. در این دو نگاره، پادشاه به یاری اسب خود دو شیر را که می‌توانند نماد اهریمن و پادشاه روزگار باشند، نابود کرده است» (اکبری‌مفاخر، ۱۳۹۲: ۲۳۳-۲۳۵).

بهرام باید با گاو که نمادی از خرد است بر شیر که نمادی از شاهی، قدرت و خشم است و در اختیار پدر بوده به مبارزه برخیزد و بدین‌سان ثابت کند که شایستگی جانشینی فریدون را دارد؛ فریدونی که او نیز با گرز خرد، ضحاک خشم را نابود کرد. نمونه بارز پیوند گاو با خرد ذاتی در داستان بهرام گور و زن پالیزبان است که در این داستان، گاو رمز خرد پادشاه و خشک شدن شیرگاو، نمادی از دور شدن خرد از شاه است و برگشتن شیر به گاو بازگشت دادگری وی است.

«نمادهای اسطوره عناصری خودگردان نیست، بلکه راوی در دمیدن جان به این نمادها نقش اصلی برعهده دارد. راوی به اقتضای شرایط اجتماعی خویش گاه این نشانه‌ها و نمادها را به گونه‌ای بکار می‌گیرد تا بر مردم روزگار پذیرفتنی بنماید، اما او تا جایی قادر است نشانه‌ای را به جای نشانه‌ای دیگر بنشانند که این نشانه جدید در ترکیب عناصر آن اسطوره قابل جانشینی باشد و با ساختار آن در تضاد قرار نگیرد» (مختاریان، ۱۳۸۹: ۲۱۷). همین است که نظامی در تعبیر نابودی دو شیر اصطلاح پاره کردن دهان را می‌آورد، اما در شاهنامه که بیش‌تر متکی بر خرد است با گرز بر سر آن می‌کوبد تا اندیشه نابخردی را از میان بردارد. این نیز از تفاوت‌های اندیشه فردوسی خردمدار و نظامی خرداندیش عارف مسلک است.

در شاهنامه گرز گاو سر در دو نقش ظاهر می‌شود: همراه با فریدون و اژدهاکشی او- اژی‌دهاک- و نفی بی‌خردی و ظلم با کشتن شیر در داستان بهرام. در این داستان نیز گرز هم‌چون نمادی از گذشته بکار رفته و گویی با هم‌سانی نام بهرام و ایزد بهرام یک بار دیگر این بهرام است که جای‌گاه خود را می‌یابد و بر مهر پیروز می‌شود و نام اژدهاکش را از آن خود می‌کند.

نتیجه‌گیری

برداشتن تاج از میان دو شیر یکی از بخش‌های معروف و نمادین داستان بهرام گور است که در شاهنامه فردوسی و هفت پیکر نظامی آمده است. داستان بهرام گور به واسطه اهمیتش بارها تحلیل و نقد شده و از زاویه‌های گوناگون به آن نگرین شده است، اما نگاه تازه ژیلبر دوران به مفهوم تختیل، این امکان را فراهم آورد تا این داستان مشهور با توجه به نظریه وی واکاوی شود.

با توجه به این که از منظر منظومه روزانه، قهرمانان، هرگز سرنوشت محتوم را نمی‌پذیرند و به عکس به مقابله با آن برمی‌خیزند و می‌کوشند این سرنوشت را مغلوب کنند، بهرام نیز پس از درگذشت یزدگرد، بنابر قانون جانشینی پادشاهی، نشست بر تخت پادشاهی را حق خود می‌داند، اما هنگامی که خبر می‌یابد شخصی دیگر قرار است به جای وی به پادشاهی برسد، دچار نوعی ترس می‌شود (ترس تهاجمی)؛ وی برای غلبه بر این ترس و برای باز پس‌گیری حق خود به مبارزه می‌پردازد.

نکته جالب توجه در این داستان این است که در تختیل سراینده، قهرمان برای بدست آوردن حق خود باید با دو شیر شرزه بجنگد. با توجه به نظریه ژیلبر دوران نمادهای ریخت حیوانی صورت‌های زمان را نشان می‌دهد. بهرام خواهان بدست آوردن تاج پادشاهی است. رسیدن به پادشاهی برابر است با رسیدن به قدرت و جاودانگی. همان‌طور که مطرح شد یکی از شکل‌های گوناگون از تصاویر زمان که نشانه‌ای از ترس و در نتیجه مرگ است خود را به صورت تصاویر حیوانات وحشی و نابودکننده نشان می‌دهد. نبرد بهرام با شیران در حقیقت نبرد بهرام با زمان است. ترس از مرگ به صورت دو شیر شرزه تصویر شده است. در مقابل ترس از زمانی که انسان را به طرف مرگ می‌کشاند، سه واکنش وجود دارد که یکی از آن واکنش‌ها، واکنش وضعیتی است. قهرمان این داستان برای شورش علیه مرگ واکنشی وضعیتی از خود نشان می‌دهد. بهرام قهرمان با جدا کردن سر شیرها (نمادهای جداکننده) و کشتن شیرها (نماد ریخت سقوطی) تاج زرین را برداشته (نماد ریخت روشنایی) بر سر می‌گذارد و بر تخت پادشاهی تکیه می‌زند (نماد ریخت عروجی).

پی‌نوشت‌ها

۱. ریخت‌های حیوانی: تصویر حیوانی واقعی و یا حیوانی تخیلی، یکی از اجزای حیوان مانند چنگ زدن و یا صدای حیوان مانند غریدن و یا هر تصویری که در حال جنب و جوش باشد (تصویر آشوب‌ناک یا کائوتیک)، جزو تصاویر ریخت حیوانی قرار می‌گیرد.

ژیلبر دوران تصاویری هم‌چون شب تاریک و بی‌ستاره، خون، ناپاکی، آب سیاه (سیل)، تصاویر مربوط به کور شدگی و به‌طور کلی تصاویری از این دست را از نمادهای ریخت تاریکی می‌داند. مراد از تصاویر سقوطی نیز تصاویری است که افتادن از بلندی، یا نقطهٔ عروج به حضيض را نشان دهد. «تخیل سقوط نه به این معنی است که حتماً کسی از بلندی به زیر آید، بلکه حس سرگیجه یا سردرد نیز حس سقوط را ایجاد می‌کند» (عبّاسی، ۱۳۸۰: ۸۳). در برخی موارد کل شعر چگونگی این سقوط را به تصویر می‌کشد.

۲. نمادهای جدا کننده: وسایلی است که به نوعی باعث محافظت در برابر خطرات است. واژگانی چون خنجر، شمشیر و گرز که ماهیتی متلاشی‌کننده دارد، در این گروه قرار می‌گیرد. با این نمادها بدی از خوبی و ناپاکی از پاکی جدا می‌شود. نمادهای روشنایی با نمادهای مربوط به نور و روشنایی است. واژگانی همانند خورشید، فلق، نور، آسمان، مه‌تاب و ترکیباتی چون صبح پیروزی، کشتی فتح و غیره زیرمجموعهٔ این نماد است. نمادهای عروجی نوعی صعود کردن است؛ خواه روحانی باشد خواه جسمانی؛ مانند بهرام که پس از نابودی شیرها بر تخت می‌نشیند و با بر سر گذاشتن تاج به اوج رسیدن خود را نشان می‌دهد.

۳. «مراد آن، حوزه‌های سرکوب شده یا پس راندن نیازهاست که در میان اکثریت جامعه مشترک است» (فروم، ۱۳۷۹: ۱۱۹)، «اما مفهوم ناهشیار اجتماعی با طرح خصلت سرکوب‌گر جامعه آغاز می‌شود و به آن بخش ویژه تجربهٔ انسانی ارجاع می‌دهد که به دلایل اجتماعی امکان ورود به ساحت آگاهی را ندارد، بخشی از موجودیت بشری انسان که به دلایل اجتماعی با انسان بیگانه شده است. ناهشیار اجتماعی، ساحتی از روان است که جامعه آن را سرکوب کرده است» (همان: ۱۴۵).

۴. «زروان، Zrvan در اوستا از ریشهٔ Zar به معنی پیری و پیر شدن و Zurwān در فارسی میانه به معنای زمان، ایزدی قدیم و ازلی است که چون هیچ‌کس نمی‌زیست او زندگی داشت. زروان کبیر نه‌صد و نود و نه سال به دعا و قربانی پرداخت تا او را پسری هرمزد نام زاده شود و از او آسمان و زمین و هر آن‌چه باید در آن دو باشد آفریده شود. زروان پس از آن همه قربانی و نیایش نشست تا بیندیشد. او با خود گفت: آن قربانی که من پیش کش کردم، آیا سودمند خواهد افتاد؟ براستی فرزندی به نام هرمزد خواهم یافت؟ او در همین اندیشه بود که در وجودش هرمزد و اهریمن پدیدار شد. هرمزد در پی قربانی‌های او و اهریمن به واسطهٔ تردیدهایش. زروان از این موضوع آگاهی یافت و با خویش گفت: از این دو، هر کدام زودتر از درون من بیرون آید او را

پادشاه جهان خواهم کرد. آن گاه که هرمزد از این اندیشه پدر آگاهی یافت، راز را نزد اهریمن آشکار کرد. چون اهریمن این سخن شنید، زهدان زروان را شکافت و رفت که نزد پدر درآید. پس از آن که اهریمن نزد پدر رفت زروان او را نشناخت، از این روی از او پرسید که تو که هستی؟ اهریمن پاسخ گفت: من فرزند تو هستم. زروان گفت: فرزند من دارای بوی خوش و چهره‌ای روشن است، اما تو بدبو و تاریکی. در همین هنگام هرمزد به وقت درست زاده شد، در حالی که روشن و خوش بو می‌نمود. او نزد پدر آمد و زروان دانست که آن فرزندش هرمزد است که سالیان سال برای هست شدن او نیایش کرده و قربانی داده بود» (اردستانی رستمی، ۱۳۹۴: ۲۸). پس از آن زروان از اهورامزدا می‌خواهد تا پس از این او برایش قربانی کند. اهریمن به زروان اعتراض می‌کند که تو پیمان کردی هرکس زودتر زاده شود پادشاهی جهان از او خواهد بود «زروان اندیشید و برای آن که پیمان نشکنند خطاب به اهریمن گفت: تو را ای مینوی پلید شهریاری نه هزار ساله خواهم داد، اما باید پس از آن هرمزد حاکمیت یابد» (همان: ۲۹).

فهرست منابع

- آرمسترانگ، کارن. (۱۳۹۰). تاریخ مختصر اسطوره، ترجمه عباس مخبر، تهران: مرکز.
- اشپیر، مانس. (۱۳۶۳). نقد و تحلیل جباریت، برگردان کریم قصیم، تهران: دماوند.
- اردستانی‌رستمی، حمیدرضا. (۱۳۹۳). روزگار نخست (جستارهایی پیرامون دیباجه شاهنامه)، تهران: شیرازه.
- اردستانی‌رستمی، حمیدرضا. (۱۳۹۴). زروان در حماسه ملی ایران، تهران: شیرازه.
- اکبری‌مفاخر، آرش. (۱۳۹۲). درآمدی بر اهریمن‌شناسی ایران، تهران: ترفند.
- باشلار، گاستون. (۱۳۹۲). بوطیقای فضا، ترجمه مریم کمالی و محمد شیر بچه، تهران: روشن‌گران و مطالعات زنان.
- بری، مایکل. (۱۳۸۵). تفسیر مایکل بری بر هفت پیکر نظامی، ترجمه جلال علوی‌نیا، تهران: نی.
- بیکرم، هنینگ و دیگران. (۱۳۸۴). علم در ایران و شرق باستان، ترجمه همایون صنعتی‌زاده، تهران: قطره.
- حسن‌زاده دستجردی، افسانه. (۱۳۹۱). «نقد و تحلیل مقایسه‌ای داستان بهرام گور در شاهنامه و متون تاریخی قدیم»، پژوهش‌نامه نقد ادبی، دوره اول، شماره ۲، پاییز و زمستان، صص ۱۲۷-۱۴۶.
- راسل، برتراند. (۱۳۶۷). قدرت، ترجمه نجف دریا بندری، تهران: خوارزمی.
- رضایی، عبد‌العظیم. (۱۳۷۱). تاریخ ده هزار ساله ایران، ویراسته زین‌العابدین آذرخش، تهران: اقبال.
- سرکاراتی، بهمن. (۱۳۸۵). سایه‌های شکار شده، تهران: طهوری.
- شفیع‌کدکنی، محمدرضا. (۱۳۷۸). صور خیال در شعر فارسی، تهران: آگاه.
- شمیسا، سیروس. (۱۳۷۴). بیان، تهران: فردوسی.
- شوالیه، ژان، گرابران، آلن. (۱۳۸۵). فرهنگ نمادها، ج ۴، ترجمه و تحقیق سودابه فضایی، تهران: جیحون.
- عباسی، علی. (۱۳۸۰). «طبقه‌بندی تخیلات ادبی بر اساس نقد ادبی جدید (روش ژیلبر دوران)»، پژوهش‌نامه علوم انسانی دانش‌گاه شهید بهشتی، شماره ۲۹، صص ۱-۲۲.
- عباسی، علی. (۱۳۹۰). ساختارهای نظام تخیل از منظر ژیلبر دوران، تهران: علمی و فرهنگی.
- عباسی، علی. (۱۳۹۱). تخیل و مرگ در ادبیات و هنر، تهران: سخن.
- کسروی تبریزی، احمد. (۲۵۳۶). تاریخچه شیر و خورشید، چاپ رشدیّه.

-
- فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۸۸). شاهنامه، ج ۱، ج ۲، ج ۳، به کوشش جلال خالقی مطلق، تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.
  - فتوحی، محمود. (۱۳۸۶). بلاغت تصویر، تهران: سخن.
  - فروم، اریک. (۱۳۷۹). فراسوی زنجیرهای پندار، ترجمه بهزاد برکت، تهران: مروارید.
  - مختاریان، بهار. (۱۳۸۹). درآمدی بر ساختار اسطوره‌های شاهنامه، تهران: آگه.
  - نامور مطلق. (۱۳۹۲). درآمدی بر اسطوره‌شناسی، تهران: سخن.
  - نظامی گنجوی، الیاس بن یوسف. (۱۳۸۸). هفت پیکر، تصحیح حسن وحید دستگردی، به کوشش سعید حمیدیان، تهران: قطره.
  - یاحقی، محمدجعفر. (۱۳۷۵). فرهنگ اساطیر، تهران: سروش.